

GANTHEM KYRKA
- en presentation

VÄLKOMMEN TILL VÅR NYRESTAURERADE GANTHEM KYRKA

Gantheim socken är en av de mindre socknarna på Gotland med endast ca 130 invånare. Det kan tyckas, vid första anblicken, att kyrkan ligger lite avsides i socknen där på vägen mot Norrlanda. Det finns inte så många gårdar i närheten. Några gårdar ligger samlade sydost om kyrkan, Uppgardar och några ligger i myrkanten väster om kyrkan, Nergardar. Men man får tänka på att bebyggelsen kanske låg lite annorlunda på vikingatiden när den första kyrkan byggdes. Det är då, för drygt 900 år sedan det förmodligen byggdes en första kyrka på den platsen! Av den kyrkan finns endast dopfunten kvar, förmodligen från början av 1100-talet. Den nuvarande kyrkan är från slutet 1100-talet och första delen av 1200-talet. Förutom den mycket gamla dopfunten finns även ett tidigt krucifix bevarat i kyrkan, från ca 1210. En liten detalj som är resultat av ett ovanligt sätt att bygga är de dubbla triumfbågarna. När man, en generation efter byggandet av koret, skulle bygga långhuset förhöjde man inte korets västra vägg som var brukligt utan byggde en helt ny vägg väster om den. Så i skarven mellan kor och långhus är det dubbla väggar och dubbla valv.

Men kyrkan är kanske mest känd för sina ”passionsfriser” från 1400-talet. Det är bilder som påminner om en nutida serietidning i sin form, där man kan följa Jesu sista dagar och hans lidande, passion, ända tills han kommer till himlen. Frisen på norrväggen i Gantheims kyrka har aldrig blivit överkalkad och har därför kvar alla sina ursprungsfärger och detaljer. Förutom dessa 1400-tals målningar finns det målningar från ytterligare tre tidsperioder i kyrkan. Från samma tid som passionsfrisen finns även ett antal apostlar och scenen med tjuvmjölkerskan på långhusets västra vägg. De rödfärgade stenarna i triumfbågen och invigningskorsen är från 1200-talet. Sjalavägningen bakom predikstolen är från 1300-talet. Det finns även en målning från så sent som 1600-talet på den södra väggen. Alla dessa målningar greppar om en tid på över

fyrhundra år. De runor och övriga ristningar som finns i kyrkan på lite olika ställen är lite svårare att tidsbestämma. Runor användes på vissa ställen i Sverige ända in på 1800-talet. Bredvid långhusportalen sitter en liten sten med en gubbe med en pinne avbildad. Enligt de flesta tolkningar är det Jacob den äldre, en av Jesu lärjungar och pilgrimernas skyddshelgon. Kanske även kyrkans skyddshelgon? Eller är det något annat än en pilgrimsstav han håller i handen? En måttstock? En bräda att "raka av" putsen med?

Olle Jonsson
Församlingsassistent

Passionsfrisen.
Fotograf Olle Jonsson,
även omslagsbild.

PRESENTATION AV STENKONSVERING. Restaureringen i Ganthem kyrka 2017 innefattade även åtgärdsprogram för den fasta stenen interiört och här ingick följande delar: triumfbågen med baser, absidbågen, dörrömfattningar med trappsteg, sockeln i sakristian, altarskivan, fönsterkarm, tornbågsbaser, sidoaltaret, kolonnen med kapital och bas, valvbågar med konsoler samt gravhällen i tornrummets golv. Ansvarig för det arbetet var stenkonservator Katarina Schüssler från Kulturassistenten på Gotland och medarbetande stenkonservatorer André Sinnemark från A. Sinnemark Sten & Måleri samt Rebeca Kettunen från Konservator Rebeca Kettunen Sten & Muralt. Medarbetande murare från Byggnadshyttan Kalk och Bygg AB var Gundemar Lindahl och Johnny Östergren. Utvändigt på restaureringen av kyrkobyggnadens sockeldelar var även Niklas Kinberg från samma företag medarbetande.

Den dekorativa stenen i Ganthems kyrka är av ljusgrå gotländsk kalksten av god kvalitet men var före restaureringen smutsig och hade skador, med risk för materialbortfall, i form av spjälkningar, sprickor och skiktningar. Efter rengöring med så kallad wishab-svamp torrt och därefter med vatten med olika borstar och mjuk svamp så lagades skadorna tekniskt med stenslagningsbruk och retuscherades in med torrpigment för att

efterlikna stenen så mycket som möjligt. I trappan i koret är ytterskiktet gjort med hård cement och denna retuscherades in för att efterlikna sten istället för det tidigare flammiga smutsiga utseendet. En hel del fogar är i hård cementblandning, i synnerhet i valvbågarna i långhuset, och hade tidigare förts på något kladdigt och inte dikt an. En del av dessa jämnades till för att ge stenen ett vackrare utseende och bidra till bågarnas nätta intryck. När kanterna jämnats till bidrar det även till att insekter och damm/sot inte fastnar och ger det mörka och smutsiga intrycket. Det gäller även de skador som lagats på själva stenen. Alla fogar kompletterades också där bortfall fanns och till det användes kalkbruk. Den utvändiga sockeln restaurerades också och hade ett separat stenkonserveringsprogram med åtgärder på de två övre figurativa delarna av sockeln, rundstavlisten och den vinklade delen.

Katarina Schüssler
stenkonservator

Bilder: före och efter stenkonsivering, på de figurativa delen av sockeln i Ganthem kyrka.
Fotograf Katarina Schüssler.

MÅLNINGARNA I KYRKAN. Ganthem kyrkas interiöra väggar är unika då stora delar av dess medeltida måleri aldrig har varit överkalkat. Det som medeltidsmänniskan såg ser även vi idag.

Ganthers kyrkas äldsta del är koret med absid som utfördes under senare delen av 1100-talet. Kyrkan kompletterades under andra halvan av 1200-talet med det tvåskeppiga långhuset och tornet. Kyrkan har sedan dess tillkomst under 1200-talets mitt endast förändrats två gånger, dels under 1800-talet då större fönster togs upp och dels 1930 då koret åt norr tillfogades med sakristia. Ganthem kyrka har en typiskt romansk grundplan för en sockenkyrka på Gotland.

I kyrkan finns väggmålningar från fyra olika tidsperioder och det som är unikt för dessa målningar är att stora delar av måleriet aldrig kalkats över. Framför allt passionsfriserna i långhuset har exponerats i snart 600 år för kyrkobesökarna. Det äldsta måleriet är från tiden då kyrkan uppfördes och denna tid representeras av kvaderornamentiken i rött och grått runt triumfbågen och konsekrationkorsen, målade i brunlila färg (caput mortuum), som återfinns i kor, långhus och torn/

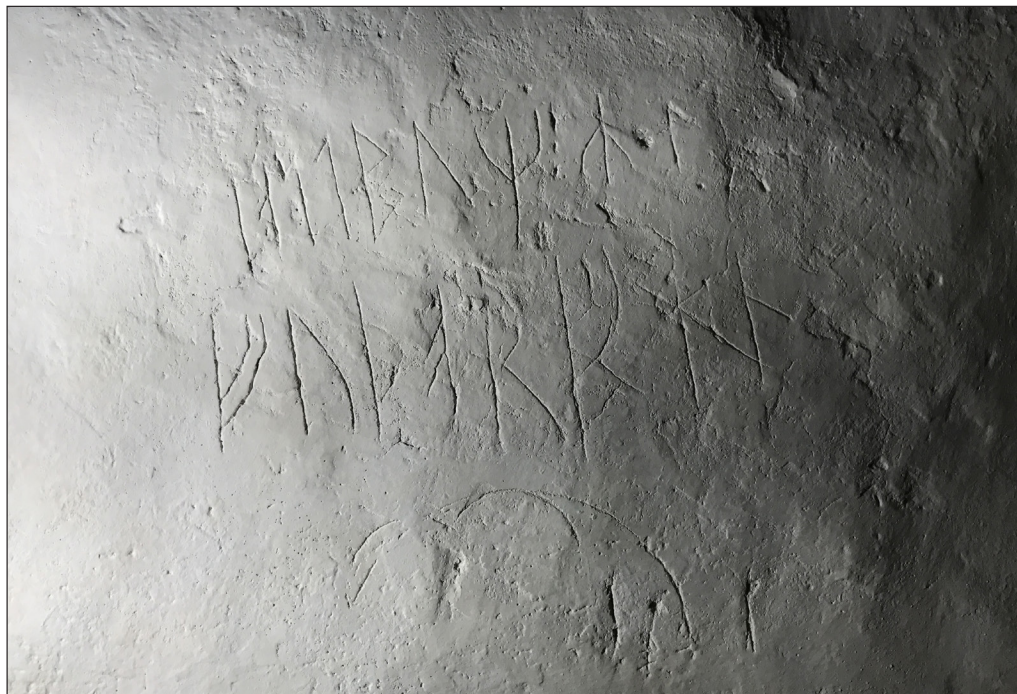

Före och efter konservering. Apostlarna Andreas och Johannes samt ett klot med kors och fana. Målningarna finns i tornet, norra väggen. Fotograf Rebeca Kettunen.

ringkammare. Dessa äldsta målningar har ristade konturer, som en skiss, ett stöd vid måleriets utförande. Det finns kvar tio av tolv konsekrationsskors i kyrkan. Sannolikt har två försvunnit vid upptagandet av större fönster. Under 1300-talet tillkom det monumentala måleriet av Kejsar Henriks själavägning på långhusets sydöstra vägg. Samtliga målade apostlar, scenen med "Tjuvmjölkerskan och helvetesgapet", "Kristus i mandorlan" samt passionsfriserna som ses på långhusets norra och södra väggar tillkom under andra halvan av 1400-talet av passionsmästarens verkstad. Från den sista tidsperioden härrör en kartusch i gråsvart kulör placerad under passionsfrisen på södra väggen med inskriptioner som anger årtalet 1695 och flera initialer. Det finns en ytterligare inskription i gråsvart på väggen mot öster i predikstolen vilken är svårtydd och har möjligtvis målats under 1600-talet.

På långhusets och ringkammarens väggar återfinns inskriptioner och ritningar i rödkrita som tillkommit under 1500-1600-talet då rödkritan började användas. Notera exempelvis klotet med fana på den norra väggen samt ett textfragment på ringkammarens nordvästra vägg i vilken århundradet 17.. anges.

Exempel på runor. Torn, södra väggen.

Fotograf Rebeca Kettunen.

På ringkammarens väggar men även nedanför scenen ”Helvetesgapet” i långhuset och i korportens smyg påträffas ristningar, både runor och figurer. Observera draken på vilken en vapenförsedd ryttare sitter i västportalens smyg och de decimeterstora runorna på ringkammarens södra vägg, passarroterna i långhuset och labyrintristningen i tornbågens norra smyg.

Under kyrkans snart 900 åriga liv har kyrkan restaurerats och konserverats endast vid tre tillfällen. År 1882 restaurerades kyrkan invändigt under ledning av arkitekt E.V. Langlet då bland annat en läktare placerades åt väster i långhuset och större fönster togs upp. Tack vare ett motstånd från dåvarande riksantikvarien Hans Olof Hildebrand räddades vid denna restaurering stora delar av väggmåleriet från att bli vitmenat (överkalkat) till eftervärlden.

En omfattande invändig och utvändig restaurering utfördes mellan år 1966-67 under ledning av arkitekt Knut Norden-sköld, Stockholm och ansvarig för åtgärderna på väggmåleriet var konservator Erik Olsson, Sanda. Vid denna restaurering frilades målningar som hann bli överkalkade år 1882. Det undersöktes också om det under kalkskikten i valven skulle finnas äldre målningar men det fanns inget där att upptäcka. Det var vid denna tidpunkt som läktaren avlägsnades.

Detalj av Nådastolen. Långhus, södra väggen.
Fotograf Marianne Gustafsson Belzacq

I år, 2017 utfördes en invändig och delvis utvändig konservering/restaurering under ledning av arkitekt Jan Utas, Visby och totalentreprenör för arbetena var Byggnadshyttan Kalk & Bygg AB, Visby. Ansvarig konservator för det väggbundna måleriet var Rebeca Kettunen som i samarbete med konservator Marianne Gustafsson-Belzacq utförde konserveringsarbetena i Ganthem kyrka.

I korthet rengjordes alla bemålade ytor och partiellt stabiliserades sköra partier vid denna konservering. Ytorna var

dammiga, sotiga och stänk av fladdermusurin sågs på väggarna. Rengöringen utfördes bland annat med en rengöringsdeg innehållande kopparsulfat och hushållssoda men även andra metoder förekom såsom ordinära radergummin, akapadsvampar (vulkaniserat gummi) samt våtrengöring med vatten och cellulosasvamp. Oftast kombinerades dessa metoder för att uppnå en önskad grad av renhet. Där putsskiktet var sviktande fixerades detta med kalkbruk som applicerades bakom putsen. Ytliga spjälkningar stabiliserades med en svagkoncentrerad akrylatprodukt som injicerades bakom flagan. Sprickbildningar och mekaniskt orsakade skador i putsen lagades med ett bruk bestående av kalk och dolomitmjöl. För att integrera lagningarna med omgivande måleri retuscherades dessa med kalkäkta torrpigment och kalkvatten.

I och med denna genomgripande konserveringsinsats gavs vi möjlighet att utföra pigmentanalyser på intressanta kulörer i måleriet. Det togs små, mikroskopiska provmängder för analys som skall utföras av metallurg Arja Källbom, Ormaryd. Genom analyserna bygger vi upp kunskapen om det medeltida måleriets material som använts i kyrkorna på Gotland. Kulörer som var intressanta för analys var exempelvis prover från blodsdroppar på Kristi kropp som förmodat varit röda (blymönja eller cinnober). Eftersom en del pigment är instabila omvandlas och mörknar de med tiden. Deras ursprungliga utseende var oftast betydligt mer kulörrikt.

Mer om detta kan man läsa i kommande konserveringsrapport som kommer att finnas på Gotlands Museums arkiv och på Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Rebeca Kettunen
Konservator

NÅGRA ORD OM DEN FASTA INREDNINGEN I KYRKAN. Altartavlan är en kopia av det medeltida retabel som år 1900 såldes till Statens historiska museum. Den är tillverkad av Vilhelm Pettersson 1902 och tillverkad av ek. Figurframställningarna är dock målade på duk utom i de längst ut på kanterna som är målade direkt på trä. Objektet var innan konservering smutsigt, hade stearinstänk och någon slags påväxt på framsidan. Påväxten syntes som ett vitt skikt, vilket kunde tas bort med en mjuk borste. Duken som var fäst på framsidan hade spruckit kring spikhål och färg hade lossat. Några av fialerna, alltså de små tornen högst upp, satt löst. Dessa fästes och i övrigt rengjordes objektet och retusche-rades där färgen lossnat.

Väggsåpet i koret är medeltida och har troligen förvarat kyrkans mest värdefulla objekt, det tyder de plåtklädda dörrarna och den kraftiga tvärslån på. Då man vill spara alla spår av användning vilket är en del av objektets historia gick konserveringen ut på en försiktig rengöring.

Altarskranket är från 1882 och den nu gröna överliggaren var tidigare rödmålad. Färgskiktet hade flera småskador där underliggande måleri syntes. Alla bortfall retuscherades och altarskranket rengjordes.

Väggsåpet i koret.
Fotograf Susanna M Barros.

Altare och altarskrank. Fotograf Susanna M Barros.

Predikstolen är tillverkad 1665, men målad senare, först 1729 och senare på 1800-talet. Den är placerad på det medeltida sidosaltaret. Trappskärmen är betydligt nyare än resten av predikstolen. Baldakinen köptes från Fole kyrka 1751. Den togs ner vid restaureringen 1967 eftersom man ansåg att den skymde de då framtagna väggmålningarna. Den konserverades av Marja-Liisa Alm och återuppsattes år 2000. Resten av predikstolen konserverades av Erik Olsson 1967. Han tog då bort den brunådring som fortfarande finns kvar på baldakinen. Invändigt var korgen övermålad med grå färg. Även på trappräcket tog han bort den bruna ådringen men eftersom det där inte fanns någon äldre färg under målade han den i nuvarande färger. Skärmen som suttit mot den södra väggen var skadad efter elementet så denna målades om med linoljefärg i en liknande nyans. På de blå fälten på korgen hade lack strukits så flödigt att det runnit, nu när lacken åldrats såg det ut som gula rinningar. Dessa togs bort under konserveringen. Resten av objektet rengjordes och alla små bortfall och skador kittades upp och målades in.

Predikstolen.
Fotograf Susanna M Barros.

Det finns 15 stycken fristående öppna bänkar i kyrkan, tio vid norra väggen och fem vid södra väggen och är precis som altarskranket tillverkade 1882. Dessa har rengjorts och reparerats. Skruvhål, skador och sprickor har lagats med balsaträ, kittats upp med spackel och målats in.

Skärmen i tornrummet är tillverkad på 1600-talet och har ursprungligen varit placerad i koret där den använts som sakristia och hade då en överbyggnad. När denna restaurering påbörjades stod skärmen på södra sidan i tornet och har nu byggts om och flyttats för att passa in med den nya förvaringen. Konserveringen bestod främst av rengöring och retuschering av bortfall i färgskiktet.

Susanna M Barros
Konservator Barros kultur & konservering.

SAMFÄLLIGHETEN GOTLANDS KYRKOR

Samfälligheten Gotlands kyrkor bildades 1984 av samtliga församlingar på Gotland med uppgift att vårda och underhålla Gotlands 92 medeltida kyrkobyggnader samt Visborgskyrkan i Visby.

Samfällighetens ansvar är av ekonomisk art samt att planera och genomföra de åtgärder som ska utföras och de enskilda församlingarna/pastoraten svarar för tillsyn och omvårdnad om den egna kyrkan.

Samfälligheten ansvarar för själva kyrkobyggnaderna och församlingarna ansvarar för kyrkogårdarna och inventarierna. Alla restaureringar sker, efter tillstånd från Länsstyrelsen, i dialog med respektive församling, och under medverkan av en antikvarisk konsult.

Huvudsaklig finansiering:

- En del av den kyrkoavgift som betalas av alla Gotlands kyrkotillhöriga går till kyrkounderhållet.
- Kyrkoantikvarisk ersättning, en statlig ersättning för förvaltning av det kyrkliga kulturarvet.

Samfälligheten Gotlands kyrkor kallade år 2012 till projektering inför restaurering av Ganthem kyrka.

Förtroendevalda och personal från församlingen och samfälligheten deltog tillsammans med yrkesfolk av olika kategorier. På samma sätt har sedan byggmötena genomförts med representanter för alla berörda.

Kostnaden för Ganthem kyrkas restaurering 2017, inklusive den projektering som gjordes inför restaureringen, beräknas till c:a 3,7 milj. kr.

Ingegerd Paulin

GOTLANDS KYRKOHISTORISKA SÄLLSKAP

Kyrkolivet på Gotland vilar på ett rikt arv. Gotlands kyrkohistoriska sällskap ser som sin uppgift att bevara och sprida öka kunskap om detta arv. Det historiska perspektivet bidrar till att öka förståelsen för de förutsättningar och traditioner vi lever med i kyrkan på Gotland i dag, det som också är vår grund för att bygga vidare mot framtiden.

Sällskapet inbjuder till föreläsningar och har sedan starten 2009 publicerat flera böcker. En viktig uppgift är också att värna om våra kyrkobyggnader – synliga tecken på det andliga kulturarvet och unika mötesplatser för kristen tro och tradition i vår egen tid. Arvet som vi ska lämna över till kommande generationer. Samfälligheten Gotlands kyrkor – ensam i sitt slag i landet – har under många år tagit ansvar för att kyrkorna bevaras som levande gudstjänstrum.

I takt med detta arbete anknyter Gotlands kyrkohistoriska sällskap med en kort presentation av den nyrenoverade kyrkan. Det är också en hälsning till alla i församlingen med en stående inbjudan att söka sig till kyrkan för stillhet i ensamhet eller i gudstjänstens gemenskap. I denna Sällskapets skriftserie har hittills Björke, Lärbro, Vall och Sanda kyrkor presenterats.

Så blir du medlem i Gotlands kyrkohistoriska sällskap:

Årsavgiften för enskilda medlemmar är 150 kr. Sätt in avgiften på sällskapets bg 618-2232 och ange ”Årsavgift 2017” (eller aktuellt år) samt namn, adress och e-postadress.

Ragnar Svenserud, ordförande

Foldern är framtagen inför återöppnandet av Ganthem kyrka den 8 oktober 2017, genom ett samarbete mellan Gotlands kyrkohistoriska sällskap, Samfälligheten Gotlands kyrkor, Sensus på Gotland, Visby stift och Ganthem socken och Romaklostets pastorat. Layouten är gjord av Lars Bäckman, Visby stift.